

พญานาคในพระพุทธศาสนา จากสยามก่อนสมัยใหม่ถึงประเทศไทยในปัจจุบัน¹
บทที่หนึ่ง : ที่ทางของพญานาคในอดีตกาล

แปลและปรับเปลี่ยนจาก The place of the Naga in Thai Buddhism, from pre-modern Siam to modernised Thailand, Section One: The place of the Naga in the past เขียน (พ.ศ.๒๕๕๑)
 แปลและปรับเปลี่ยนบทความ โดย ภัทธารัตน์ สุวรรณวัฒนา (Email: PS41465995@gmail.com)
 หมายเหตุ* บทความนี้เขียนจากการศึกษาสิ่งที่สนใจเป็นการส่วนตัวและไม่เน้นรูปแบบที่ถูกต้องในเชิงวิชาการ

บทความนี้มาจากการศึกษาที่ทางของพญานาคในพุทธศาสนาไทยซึ่งเปลี่ยนแปลงไปตามบริบททางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม ฯลฯ โดยเริ่มศึกษาจากยุคสยามก่อนสมัยใหม่จนถึงประเทศไทยในปัจจุบัน ในสมัยโบราณ ความเชื่อเรื่องพญานาคอาจเป็นส่วนหนึ่งของความเชื่อในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อยู่ก่อนที่พุทธศาสนาแผ่เข้ามาและหลอมรวมเข้ากับพุทธศาสนาในภายหลัง หรืออาจเป็นความเชื่อจากวัฒนธรรมในอินเดียที่แผ่เข้าสู่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ในปัจจุบัน เรพบพญานาคได้ในงานศิลปะตามวัดวาอารามต่างๆ ในวรรณกรรมทางศาสนา² และในประเพณีหรือเทศกาลท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคเหนือและอีสานของประเทศไทย แต่กระนั้น เมื่อเวลาผ่านไป ประเทศไทยมีการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆซึ่งทำให้ที่ทางของพญานาคจำต้องเปลี่ยนไปเรื่อยๆ ปัจจุบันสำคัญประการหนึ่ง คือ ตั้งแต่ช่วงรัชกาลที่ ๔ - ๕ เป็นต้นมา วิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์สมัยใหม่เริ่มมีอิทธิพลมาก และวิธีคิดแบบนี้จะขัดแย้งกับจักรวาลวิทยาแบบที่ปรากฏใน *ไตรภูมิภูมิ* และวิธีคิดแบบนี้ไม่อาจยอมรับเรื่องราวอภินิหารซึ่งปรากฏในพุทธศาสนาว่าเป็นความจริงได้

ดูเหมือนว่าผู้ปฏิรูปศาสนา ๒ ท่านกล่าวคือ รัชกาลที่ ๔ และ ท่านพุทธทาส มีบทบาทอย่างมากในการจัดระบบความเชื่อในพุทธศาสนาให้เข้ากับวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ ทั้งนี้ การปฏิรูปพุทธศาสนาของบุคคลทั้ง ๒ เกิดขึ้นพร้อมๆกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม ฯลฯ ของ(สยาม/)ไทย ดังนั้น ความเชื่อเรื่องพญานาคซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทยก็ได้วิวัฒนาการไปตามการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวด้วย

ทั้งนี้ บทความนำเสนอเนื้อหาโดยแบ่งออกเป็นสามส่วน และมีการจัดเรียงเนื้อหา ดังนี้ ;

ส่วนแรก มีเนื้อหาเกี่ยวกับพญานาคที่ปรากฏในศิลปะตามวัดวาอาราม ในวรรณกรรมทางพุทธศาสนา และในประเพณีหรือเทศกาลท้องถิ่นซึ่งเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา

ส่วนที่สอง มีเนื้อหาเกี่ยวกับพญานาคในงานบุญบั้งไฟพญานาค ในช่วงเทศกาลออกพรรษา นับจากประมาณ พ.ศ. ๒๔๕๓ เป็นต้นมาโดยเนื้อหาเน้นประเด็นการปะทะกันระหว่างความเชื่อเรื่องพญานาคที่มีอยู่

¹ แปล “modernised Thailand” โดยเปลี่ยนเป็นคำว่าประเทศไทยในปัจจุบัน เพราะไม่ต้องการเน้นไทยที่ผ่าน “กระบวนการทำให้เป็นสมัยใหม่” ในที่นี้

² ในที่นี้จะเน้นพุทธศาสนา

เดิมกับความเชื่อภายใต้ศรัทธาของวิทยาศาสตร์สมัยใหม่³

ส่วนที่สาม มีเนื้อหาเกี่ยวกับพญานาคในละครโทรทัศน์ของไทย โดยผู้เขียนใช้ ละครเรื่อง *ภายานาค* เป็นกรณีศึกษา พร้อมบทวิเคราะห์ละคร โดยเชื่อมโยงกับบทวิเคราะห์ก่อนหน้านี้เกี่ยวกับงานบุญบั้งไฟพญานาค

ข้อสรุปของบทความนี้คือ ที่ทางของพญานาคในพุทธศาสนาในไทยได้วิวัฒนาการไปตามบริบทต่างๆ ในประเทศไทยที่เปลี่ยนแปลงไป และการปฏิรูปพุทธศาสนาในประเทศไทยก็มีผลต่อที่ทางของพญานาค เช่นเดียวกัน

บทที่หนึ่ง : ที่ทางของพญานาค ในอดีตกาล

จุดเริ่มต้นของความเชื่อเรื่องพญานาคในพุทธศาสนาในประเทศไทยเท่าที่ค้นพบได้ในหลักฐานทางประวัติศาสตร์ เป็นช่วงที่พุทธศาสนาแผ่เข้าสู่สุวรรณภูมิ ในคัมภีร์มหาวงศ์มีบันทึกว่าพระเจ้าอโศกมหาราชส่งธรรมทูตคือพระโสณะเถระและอุตตระเถระมายังสุวรรณภูมิ โดยทั้งประเทศพม่าและไทยต่างอ้างว่าประเทศของตนอยู่ในพื้นที่นี้

ความเชื่อเรื่องพญานาคปรากฏในอินเดียก่อนการกำเนิดของพุทธศาสนา โดยมีกรกล่าวถึงพญานาคในคัมภีร์อถรรพเวท ดังนั้น พุทธศาสนาในยุคต้นอาจหลอมรวมกับความเชื่อเรื่องพญานาคที่มีอยู่ก่อนหน้านี้ อย่างไรก็ตาม ความเชื่อเรื่องพญานาคอาจมีอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาแต่เดิมแล้ว ทั้งนี้ เรื่องราวของพญานาคในพระไตรปิฎกสะท้อนว่าความเชื่อเรื่องพญานาคเป็นส่วนหนึ่งของโลกทัศน์กระแสหลักซึ่งมีอิทธิพลในช่วงที่คัมภีร์ทางพุทธศาสนากำลังพัฒนาขึ้น

ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เรื่องราวในพระไตรปิฎกสะท้อนถึงการผสมกันระหว่างพุทธศาสนากับความเชื่อเรื่องพญานาค อย่างเช่น ตำนานมูจลินทร์พญานาค นิทานชาดกเกี่ยวกับภริยิตพญานาคซึ่งกล่าวว่า เป็นอดีตชาติหนึ่งของพระพุทธเจ้า นอกจากนี้ ยังมีตำนานท้องถิ่นอีกมากมายเกี่ยวกับพญานาคซึ่งสร้างเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น เมืองหงสาวดีในพม่า กรุงกัมพูชาในเขมร เวียงจันทบุรีในลาว และเมืองหลายเมืองที่อยู่ในบริเวณประเทศไทยปัจจุบัน⁴

ในด้านวรรณกรรมทางศาสนา เรื่องราวของพญานาคเป็นส่วนหนึ่งในวรรณกรรมทางศาสนาของไทย ดังที่ปรากฏในวรรณกรรมทางศาสนาของประเทศอื่นๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในไตรภูมิภคกล่าววว่า พญานาคอาศัยอยู่ในชั้นจาตุมหาราชิกาซึ่งเป็นสวรรค์ชั้นที่ต่ำที่สุดในกามภูมิ และพญานาคจะกลายร่างเป็นงูเล็กเมื่อจะออกไปหาอาหาร นอกจากนี้ ในพระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาทปรากฏเรื่องราวที่พัฒนาขึ้นจากความเชื่อเรื่องพญานาคและกลายเป็นเรื่องเล่าซึ่งถ่ายทอดกันปากต่อปาก เช่น เรื่องเล่าเกี่ยวกับมูจลินทร์พญานาคผู้ใช้กายคุ้มบังพระพุทธเจ้าในวันที่พายุโหมกระหน่ำหลังจากพระพุทธเจ้าตรัสรู้ นอกจากนี้ ยังมีนิทานเกี่ยวกับ

³ นักวิชาการแต่ละคนให้นิยามคำว่า “วิทยาศาสตร์สมัยใหม่” ไม่เหมือนกัน ในที่นี้จะขออนุญาตนิยามของ Peter Jackson

⁴ สุจิตต์ วงษ์เทศ, *นาคในประวัติศาสตร์อุษาคเนย์*, หน้า ๑๗-๑๘

พญานาคที่ประสงค์จะบวชกับพระพุทธเจ้า⁵ และมีบทสวดมนต์ซึ่งมีนัยยอมรับการดำรงอยู่ของพญานาค เช่น พระขันธปริตและพุทธชัยมังคลาคาถาหรือพาหุงมหากา⁶

เรื่องราวของพญานาคในพุทธศาสนา ทั้งที่รับรู้ผ่านประเพณีและการบอกเล่าได้เป็นแรงบันดาลใจให้ศิลปินมากมายสรรค์สร้างงานประติมากรรมและภาพวาดอันงดงามตามวัดวาอารามต่างๆ ในประเทศไทย เช่น รูปปั้นพระนาคปรกซึ่งมีต้นกำเนิดจากเรื่องราวของมัจฉลินทร์พญานาค นอกจากนี้ ตามผนังกำแพงวัดต่างๆ ในประเทศไทยยังอาจมีรูปพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งเสวยชาติเป็นกฐิตพญานาค หรือภาพกานาคราชที่ตื่นขึ้นเมื่อได้ยินเสียงถาดที่พระสิทธัตถะทิ้งลงในแม่น้ำ ซึ่งได้จมลงกระทบกับถาดของพระพุทธเจ้าในอดีตสามใบ ฯลฯ

ภาพถ่ายที่วัดพระพุทธบาทสี่รอย
จ.เชียงใหม่ ประเทศไทย
พ.ศ. ๒๕๕๓

ภาพถ่ายที่เมืองหลวงพระบาง
ประเทศลาว ประมาณ
พ.ศ. ๒๕๔๗

ภาพถ่ายที่เมืองโยนกนาคนคร
จ. เชียงราย ประเทศไทย
พ.ศ. ๒๕๕๐

ในจังหวัดต่างๆ ของประเทศไทยซึ่งแม่น้ำโขงไหลผ่าน มีตำนานเล่าว่าพญานาคมาสร้างเมืองอยู่ก่อน แต่ภายหลังศิโรราบต่อพระพุทธเจ้าและรับเอาพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำอาณาจักรของตน ตำนานในลักษณะนี้มีมากมาย เช่น ตำนานพระธาตุพนม

คนไทยหลายท่านที่จังหวัดหนองคายยังคงมีความเชื่อว่าบรรพบุรุษของตนคือพญานาค และหลายท่านใช้สกุลที่มีคำว่านาคนำหน้า เช่น นาคเสนและนาคตระกูล นอกจากนี้ ประชาชนในจังหวัดหนองคายและจังหวัดใกล้เคียงจะจัดงานบุญบั้งไฟพญานาคเป็นประจำทุกปีและยังมีประเพณีไหลเรือไฟซึ่งบางแห่งว่าเป็นการบูชาพระพุทธเจ้า บ้างก็ว่าเป็นการบูชาพญานาคไปด้วย

ในประเทศไทย มีประเพณีการบวชนาค คนที่จะบวชเป็นพระจะต้องบวชนาคก่อนโดยจะแต่งกายด้วย

⁵ Sarah Shaw, *The Jatakas Birth stories of the Bodhisatta*, หน้า ๑๕๘-๑๕๙

⁶ เมธราช รัตนภาณี, *เปิดตำนานพญานาคราช จากพุทธกาลสู่ตำนานลุ่มน้ำโขง*, หน้า ๔๕

ชุดสีขาวสวยงามและได้รับการเรียกว่านาค ก่อนจะบวชพระอุปัชฌาย์จะถามนาคว่า “มนุษย์โสติ?” ซึ่งแปลว่า เข้าเป็นมนุษย์หรือเปล่า? อาจกล่าวได้ว่า ประเพณีนี้เชื่อมโยงกับเรื่องเล่าที่ว่าพญานาคมีความประสงค์จะบวชในพุทธศาสนาซึ่งจะแจ้งรายละเอียดในย่อหน้าต่อไป

ในทางรากศัพท์ คำว่านาคในบริบททางพุทธศาสนา สามารถสืบไปถึงความหมายในภาษาบาลีซึ่งอนุมานความหมายได้ว่า “ไม่มีบาป” เนื่องจากคำว่า น แปลว่า ไม่ ส่วน อค แปลว่า บาป หากคำว่านาค แปลว่า ไม่มีบาปจริง ก็อาจมีนัยถึงช่วงเปลี่ยนผ่านจากความเป็นมนุษย์ไปสู่ความเป็น “นาค” ซึ่งน่าจะมีความบริสุทธิ์กว่ามนุษย์ และขั้นสุดท้ายก็คือความเป็นพระซึ่งอาจถือได้ว่าบริสุทธิ์ที่สุด นอกจากนี้ ความหมายของนาคจากการวิเคราะห์ดังกล่าวอาจสัมพันธ์กับเชื้อฟ้าสีขาวอันปราณีตที่นาคสวมใส่ อันสามารถจะเป็นสัญลักษณ์ของโลกซึ่งละเอียดละไมและบริสุทธิ์กว่าโลกมนุษย์

ประเด็นที่สอง การใช้คำว่านาคในประเพณีการบวชนาคในเมืองไทยมาจากเรื่องราวของนาคที่ประสงค์จะบวชในพุทธศาสนา ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วว่าชาวไทยรับรู้เรื่องเล่าเกี่ยวกับพญานาคที่ปลอมตัวเป็นมนุษย์ไปบวช แต่เมื่อพญานาคหลับก็ไม่อาจคงลักษณะทางกายภาพตั้งมนุษย์ได้อีกต่อไป เมื่อพระพุทธรูปเจ้าจับได้ก็บอกรให้พญานาคสีกจากความเป็นพระเสีย แต่พญานาคขอร้องพระพุทธรูปเจ้าว่า นับจากนี้หากมนุษย์ใดประสงค์จะบวชก็ขอให้เอ่ยชื่อนาคเพื่อระลึกถึงความศรัทธาในพุทธศาสนาของพญานาค

ในประเด็นนี้ S.J. Tambiah ไม่ได้อภิปรายถึงรากศัพท์ภาษาบาลีของคำว่านาค แต่กล่าวถึงนิทานที่ว่าพญานาคไม่สามารถจะบวชได้ตามประสงค์ และตีความว่านาคคือประตูลูกความเป็นพระผู้สละแล้วซึ่งสัญลักษณ์ของพญานาคกล่าวคือศัพทภาพในการขยายพันธุ์ จะเห็นได้ว่าลักษณะของนาคกับพระตามการตีความของ S.J. Tambiah นั้นเป็นไปในทางตรงกันข้าม และการบวชคือการเปลี่ยนผ่านจากสถานะหนึ่งไปสู่อีกสถานะหนึ่ง ซึ่งตรงนี้ไม่เหมือนกับการตีความของผู้เขียนที่มองว่าความเป็นนาคนั้นอยู่ตรงกลางระหว่างมนุษย์กับพระ

ในมุมมองทางสังคมมานุษยวิทยา เราสามารถพบตำนานและประเพณีอันเกี่ยวข้องกับพญานาคในวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำและวัฒนธรรมที่มีการเกษตรกรรมเป็นรากฐาน ทั้งนี้ ผู้คนที่อาศัยตามลุ่มน้ำแม่โขงมีสภาพชีวิตที่ต้องพึ่งพาน้ำอย่างยิ่งยวด นักวิชาการไทยท่านหนึ่ง คือ สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา กล่าวว่ารูปร่างของพญานาคนั้นคล้ายคลึงกับรูปปลักษณ์ของลำน้ำ ดังนั้น พญานาคอาจเป็นสัญลักษณ์ของน้ำและสะท้อนความสำคัญของน้ำด้วย ซึ่งประเด็นนี้คล้ายกับบทวิเคราะห์ของนักวิชาการไทยอีกท่านคือ สุจิตต์ วงษ์เทศ ที่ว่า “นาคเป็นสัญลักษณ์ของเจ้าแห่งดินและน้ำ”⁷

ในบริบททางเทศกาลศาสนาท้องถิ่น S.J. Tambiah ได้ศึกษาเทศกาลทางศาสนาต่างๆ ในหมู่บ้านภาคอีสานและกล่าวว่าเทศกาลเหล่านี้เกี่ยวข้องกับวงจรทางการเกษตร โดย S.J. Tambiah ยกตัวอย่างที่น่าสนใจของเทศกาลทางศาสนาที่เกี่ยวข้องกับพญานาคไว้สองเทศกาล คือ เทศกาลออกพรรษาและงานบุญพระเวส⁸

⁷ Sumet Jumsai, *Naga: cultural origins in Siam and the west Pacific*; สุจิตต์ วงษ์เทศ, *นาค ในประวัติศาสตร์อุษาคเนย์*, หน้า ๕

⁸ มาจากชื่อของพระเวสสันดร ซึ่งตามตำนานเล่าว่าเป็นชาติสุดท้ายก่อนที่จะมาเกิดและบรรลุเป็นพระพุทธรูป S.J. Tambiah, *Buddhism and the spirit cults in North-East Thailand*, หน้า ๑๖๐

ช่วงออกพรรษา เป็นระยะสิ้นสุดฤดูฝนประมาณเดือนตุลาคม และเป็นเวลาที่พืชพันธุ์ต่างๆที่ปลูกไว้ได้เติบโตขึ้นแล้ว น่าสนใจว่าในเดือนนี้มีงานบุญบั้งไฟพญานาค และในช่วงเวลาเดียวกันนี้ชาวบ้านจะยิงบั้งไฟพญานาคขึ้นฟ้าเพื่อขอฝน ส่วนในงานบุญพระเวศ ซึ่งเป็นงานบุญใหญ่ประจำปีนั้น ชาวบ้านจะอัญเชิญพระอุปคุตมาทำงานบุญ โดยชาวบ้านเชื่อกันว่าพระอุปคุตนั้นเป็นพญานาคซึ่งเป็นบุตรของพระพุทธเจ้ากับนางเงือก⁹

จากสองตัวอย่างที่กล่าวมานี้ S.J. Tambiah ศึกษาเรื่องพญานาคคล้ายกับ สุเมธ ชุมสายฯ กล่าวคือ การนำความเชื่อเรื่องพญานาคไปเชื่อมโยงกับน้ำและวงจรทางเกษตรกรรม แต่ S.J. Tambiah มีข้อมูลอันชวนคิดเกี่ยวกับพระอุปคุตในพิธีกรรมทางศาสนาในช่วงเดือนที่มีการฉลองการเก็บเกี่ยวผลผลิตทางเกษตรกรรม ทั้งนี้ S.J. Tambiah กล่าวว่า พระอุปคุตเป็นสัญลักษณ์ของน้ำซึ่งเป็นธาตุตามธรรมชาติ ส่วนการกล่าวถึงพระอุปคุตในฐานะที่เป็นบุตรของพระพุทธเจ้าและนางเงือกนั้นเป็นการที่ชาตธรรมชาตคือธาตุน้ำศิริโรบและแปรเปลี่ยนหลอมรวมกับตัวแทนของพุทธศาสนา

ภาพถ่ายที่วัดพระพุทธรบาทสิริรอย จ.เชียงใหม่ ประเทศไทย ม.ค. ๒๕๕๓

⁹ มีตำนานเกี่ยวกับพระอุปคุตสองแบบ ตำนานแบบแรกกล่าวว่า พระอุปคุตเป็นฌรที่อาศัยอยู่ในหนองน้ำ บิดาอุปคุตคือพระพุทธเจ้าและมารดาคือนางเงือก เนื่องจากพระพุทธเจ้าปล่อยขอสติลงในน้ำและนางเงือกก็ได้กลืนอสตินั้นลงไปจึงได้ตั้งครรภ์และให้กำเนิดอุปคุต อีกตำนานหนึ่งกล่าวว่าพระอุปคุตเป็นพญานาคที่อาศัยในน้ำและน้ำก็คืออุปคุต โดยตำนานนี้อาจได้รับการปรับเปลี่ยนมาจากตำนานพระอุปคุตในภาษาสันสกฤต ดู S.J. Tambiah, *Buddhism and the spirit cults in North-East Thailand*, หน้า ๑๖๕-๑๗๐

ในมุมมองทางศาสนา มีเรื่องเล่าว่าพระหลายรูปซึ่งคนไทยเป็นจำนวนมากเชื่อว่าเป็นพระอริยสงฆ์เคยพบปะกับพญานาค ยกตัวอย่างเช่น พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต และพระอาจารย์ชอบ ฐานสโม ฯลฯ ดังนั้น สถานภาพทางจิตวิญญาณของพระเหล่านี้อาจโน้มน้าวให้คนเชื่อเรื่องพญานาคได้โดยอ้อม

ในสองย่อหน้านี้จะให้ตัวอย่างโดยย่อจากหนังสือ *พระอริยสงฆ์พบพญานาค* สองตัวอย่าง เรื่องที่หนึ่ง อาจารย์มั่นเป็นพระป่าซึ่งมีชื่อเสียงในทางวิปัสณาในภาคอีสาน คนไทยเป็นจำนวนมากเชื่อว่าพระอาจารย์มั่นบรรลุอรหัตต์และสามารถสื่อสารกับสิ่งมีชีวิตในภพภูมิอื่นได้ เช่น สื่อสารกับเทวดาและพญานาค กล่าวกันว่า เทวดาและพญานาคมักมาฟังอาจารย์มั่นเทศน์เป็นประจำในช่วงที่อาจารย์มั่นออกธุดงค์ในป่า

เรื่องที่สองเป็นเรื่องของอาจารย์ชอบซึ่งเป็นลูกศิษย์ของอาจารย์มั่น เชื่อกันว่าอาจารย์ชอบสามารถสื่อสารกับสรรพชีวิตในภพภูมิอื่นได้ อาจารย์ชอบเล่าว่า เมื่อครั้งท่านไปเชียงใหม่ มีชายผู้หนึ่งมีรัศมีงามเหนือสามัญมาทำบุญกับท่าน ภายหลังท่านพบว่า ชายผู้นี้เป็นพญานาค อาจารย์ชอบจึงถามชายผู้นี้ว่าต้องการอะไร พญานาคคนนั้นตอบว่า เขาเพียงประสงค์จะให้ท่าน รักษาศีล และเจริญสมาธิภาวนาเท่านั้น¹⁰

อันที่จริง มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับพระอริยสงฆ์พบพญานาคอยู่มากมาย ผู้เขียนขอยุติเรื่องราวไว้เท่านี้ และเพียงจะชี้ว่าเรื่องราวเหล่านี้มีส่วนทำให้ความเชื่อเรื่องพญานาคหลอมรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งในพุทธศาสนาในประเทศไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณลำน้ำโขงซึ่งเชื่อกันว่าเป็นบริเวณซึ่งเชื่อมกับเมืองบาดาลของพญานาค และเป็นบริเวณที่พระป่าทางภาคอีสานมักไปออกธุดงค์ด้วย

บทต่อไปจะกล่าวถึงงานบุญบั้งไฟพญานาคในช่วงเทศกาลออกพรรษา และความเชื่อเกี่ยวกับพญานาคในบริบทของอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว และจากนั้นจะอธิบายต่อไปเกี่ยวกับการปฏิรูปพุทธศาสนาที่สำคัญสองช่วง คือ สมัยรัชกาลที่ ๔ กับสมัยท่านพุทธทาส ซึ่งมีผลกระทบกับวิถีคิดและความเชื่อทางศาสนาแบบเดิมที่ยอมรับการดำรงอยู่ของชีวิตในภพภูมิอื่นนอกเหนือจากมนุษย์ ทั้งนี้ วิถีคิดและความเชื่อแบบเดิมได้ปะทะกับตรรกะของวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ซึ่งปฏิเสธสิ่งที่พิสูจน์ไม่ได้ด้วยหลักฐานทางวัตถุในเชิงประจักษ์นิยม

¹⁰ ดูเพิ่มเติม พันธกานต์ กัมทอง, *พญานาคกับพระอริยสงฆ์ไทย*

บรรณานุกรม

I หนังสือภาษาอังกฤษ

- Ali, Daud, *Courtly culture and political life in early medieval India*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004
- Davies, Meryll Wyn, *Post-modern encounters Darwin and Fundamentalism*, London: Penguin books, 2000
- Griswold, Alexander B., *King Mongkut*, London: University Microfilms International, 1982
- Jackson, Peter A., *Buddhadasa, Theravada Buddhism and modernist reform in Thailand*, Chiang Mai: Silkworm Books, 2003
- Jumsai, Sume, Na `Aytthaya, with contributions by R. Buckminster Fuller, *Naga: cultural origins in Siam and the west Pacific*, Bangkok: Chalermnit Press and DD Books, 1997
- Shaw, Sarah, trans., *The Jatakas, Birth stories of the Bodhisatta*, New Delhi; New York: Penguin Books, 2006
- Tambiah, S.J., *Buddhism and the spirit cults in North-East Thailand*, Cambridge: Cambridge University Press, 1970
- Tarling, Nicholas, Edit, *the Cambridge History of South East Asia, Volume one, from early times to c. 1500*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992, pp 55-182
- Tiyavanich, Kamala, *Forest Recollections: wandering monks in twentieth-century Thailand*, Honolulu: University of Hawai Press, 1997

II หนังสือภาษาไทย

ธรรมะมีเดีย, คู่มือการชมบั้งไฟพญานาคจังหวัดหนองคาย, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์น้ำฝน, พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๓๘

พันธกานต์ กิมทอง, พญานาคกับพระอริยสงฆ์ไทย, นครราชสีมา: สำนักพิมพ์ชัยชูชีพ

เมธราช รัตนภาที, เปิดตำนานพญานาคราช จากพุทธกาลสู่ตำนานลุ่มน้ำโขง, นนทบุรี: สำนักพิมพ์อุทธยานความรู้, พ.ศ. ๒๕๕๑

วศิณ อินทสระ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๒๕

สุจิตต์ วงษ์เทศ, นาคในประวัติศาสตร์อุษาคเนย์, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, พิมพ์ครั้งแรก ๒๕๔๓

สุลักษณ์ ศิวรักษ์, ศิวลีหนาท, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ ศีกษิตสยาม, พ.ศ. ๒๕๕๐